

Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára.

Szerk. Kiss Gábor és Zaicz Gábor.

MTA Nyelvtudományi Intézete. Bp., 1997. 502 l.

Ismerve az emlékkönyvek geneziséét, tudható, hogy a kéziratok leadásának végső határideje „tegnap”. Ez a tény általában jellemzi is az emlékkönyvekben megjelenő tanulmányokat: csak ritkán van köztük igazán jelentős, keletkezésüket, létrejöttüket többnyire inkább az ünnevelt személy előtti tisztelgés, mint az írás belső kényszere motiválja. Viszont minél szélesebb és mélyebb a jubiláns szakmai-tudományos érdeklődési és tevékenységi területe, annál gazdagabb tematikájú és sokszínűbb lesz az emlékkönyv, hiszen annál többen érzik magukat érintve, és tartják magukat – ha áttételesen is – tanítványainak, és érzik úgy, hogy feltétlenül csatlakozniuk kell az üdvözléshez.

Kiss Lajos több, mint negyven esztendőes tudományos tevékenységét igazán nem lehet néhány szóban elintézni. Csúpan írásai címeinek felsorolása 22 nyomtatott lapot tesz ki az emlékkönyvben. Érdeklődése kiterjed az etimológia, a lexicológia, a szlavisztika, a névtan, a jelentésstan, a tudománytörténet, a kontrasztív nyelvészet stb., stb. területére. A Névtani Értesítő olvasói elsősorban a történeti helynévtan területén végzett kutatásait s ezek írásos lecsapódását kísérik megkülönböztetett figyelemmel, mindenekelőtt a FNESz.-t, és újabb írásai közül a Földrajzi neveink nyelvi fejlődését (NytudÉrt. 139. sz.), a Honfoglalás és nyelvészet kötetben (1997.) megjelent tanulmányait.

Az 502 lap terjedelmű emlékkönyv 62 tanulmányából a következők névtani tartalmúak: Bakró Nagy Marianne, *Boldogasszony*. – Balázs Géza, Helynévrövidülések antropológiai nézőpontból. – Balogh Lajos, A földrajzi köznevekről. – Bartha Csilla, Helységneveink ragozása határainkon innen és túl. – Benkő Loránd, Megjegyzések a *Begej* névhez. – Borbély Anna, A szociolingvisztikai interjúkban előforduló földrajzi nevek variabilitása. – Büky Béla, A pszichológiai nézőpont érvényesítése XX. századi névtani tanulmányokban. – Fehértúti Katalin, A *Dobák* nemzetséggel rokon *Madach*. – Györffy György, *Zobor*. – Hajdú Mihály, A magyar helységnevek jelentésszerkezete. – Hoffmann István, Név- és nyelvföldrajzi térképlapok az Árpád-korból. – Horváth László, Földrajzi nevek és szláv jövevényszavak. – Juhász Dezső, Tájnevek régi családneveinkben. – Kiss Gábor, Kísérlet a Földrajzi nevek etimológiai szótárának számítógépes feldolgozására. – Maticsák Sándor, A személy- és helynevek kapcsolata a mordvinföldi orosz névadásban. – Mező András, Elvarratlan szálak. – Mikesy Gábor, Településtörténeti adatok topográfiai térképeken. – Ördög Ferenc, Az első magyarországi református anyakönyv családnevei, ragadványnevei és névhelyettesítői. – Papp Zsuzsanna, Nevek kincsésbányái – a kódexírók művelésében. – Posgay Ildikó, *Füzes alja*. – Salánki Zsuzsa, Az udmurt nyelv helyzete a településszerkezet és a helynevek tükrében. –

Solymosi László, *Dusnok* neveink előfordulásai a középkori Magyarországon. – Zaicz Gábor, A burgenlandi helységnevek etimológiai statisztikája.

E 22 tanulmány között az ismertetés első bekezdése értelmében találhatók hosszabbak és rövidebbek, jobban és kevésbé kimunkáltak.

Bakró-Nagy Marianne tanulmányában azt vizsgálja, hogy Szűz Mária középkori megnevezéseiből (*Boldogasszony*, *Szent Mária*) hogyan vált helynév, mi a két elnevezéstípus kronológiája, megfigyelhető-e a két forma közötti átnevezés tendenciája. Megállapítja, hogy a 14–15. századra a *Boldogasszony*-típus válik gyakoribbá, a *Szent Mária*-féle elnevezések pedig fokozatosan kivesztek, s a későbbi *Szűz Mária*-féle név már nem szerepel a helységnévadásban.

Balázs Géza a napjainkban lépten-nyomon megfigyelhető helynévrövidítésekről (*Felszab tér*) ír. Ezeket a szerző a mozaikszó–félmozaikszó (*cétea*) körébe utalja, s kiváltó okként az „ember természetéből eredő ősi nyelvi játékoságot” gyanítja.

A földrajzi köznevek igen sokféle problémát vetnek fel – írja Balogh Lajos. Az egyes szerzők mást és mást tekintenek földrajzi köznévknek, szükséges lenne tehát valamely elvi kritérium megtalálása, hogy elválaszthassuk egymástól a valódi földrajzi közneveket és az egyéb közszoói elemeket. Majd a lehetséges elkülönítés szemantikai csoportjairól ír, és a térbeli kiterjedés alapján csoportosítja a földrajzi közneveket.

Bartha Csilla kutatási témaként jelöli meg a helységnevek helyhatározóragos alakjainak vizsgálatát. Megválaszolandó kérdései részben a helynevekhez, részben az azokat használó/ragozó személyekhez kapcsolódnak. Feltételezi, hogy a ragozásban megnyilvánuló ingadozás arra utalhat, hogy itt esetleg nem is stabil rendszerrel van dolgunk. Egy homogén csoport (egyetemisták) körében végzett próbavizsgálat részlettanulmányai alapján egyelőre az vált egyértelművé, hogy „helynévragozásunkat valóban bonyolult szabályrendszer jellemzi”.

Benkő Loránd Anonymus „*partes beguey*” megnevezése alapján leszögezi, hogy a Magiszter itt nem a Bega vizére, hanem annak vidékére utal. A név Benkő szerint elsődlegesen területet jelölhetett, s mint ilyen, etimonja végső soron személynév lehetett (tkp. tehát *Bég-é* = Bég tulajdona), és a víznév (*Bega*) a területnévről kaphatta a nevét.

Borbély Anna magyarországi román nyelvű adatközlőkkel végzett irányított beszélgetések véletlenszerűen előforduló helyneveit vizsgálja. Vizsgálati szempontjai voltak egyrészt a földrajzi nevek variabilitásának jellege, másrészt, hogy mitől függ az egyes névváltozatok használata. Azt állapítja meg, hogy a román sztenderd és a nyelvjárási változat használata függ a beszédhelyzet formalizáltságától, a földrajzi nevek típusaitól (falunév – országnév), de leginkább a beszélők életkorától.

Büky Béla XX. századi műveket, illetőleg alkotókat vizsgál aszerint, hogy a pszichológiai nézőpont megjelenik-e, illetőleg hogyan jelenik meg az egyes művekben vagy tudói életműben (pl. Pais Dezső esetében). Általánosító megjegyzése, hogy „a hazai névtudomány képviselői nem fogékonyak a lélektan iránt”, mégis kiemeli Karácsony Sándor Zsigmondot, Balázs Juditot és Forgács Krisztinát, akiknek műveiben a névválasztás, névadás, névváltoztatás pszichológiai indoklása is megtalálható.

Fehértói Katalin nem kíván vitatkozni azon, hogy a *Dobák* nemzetséggel rokon *Madáchok* milyen nemzetiségűek voltak, de – Melichhelt ellentétben – leszögezi, hogy a *Madach* név is, a vele rokonságban előforduló személynevek között szereplő *Dubak* is legvalószínűbben szláv eredetre utalnak. Elvi tanulásgként megállapítja, hogy tüzetesebben meg kellene vizsgálni és átértékelni az Árpád-kori névrovidítés történetét (véleménye szerint ez idegen hatásra alakulhatott ki), továbbá a „magyar” -s, -cs képzővel alakult nevek történetét.

Györffy György a *Zobor* helynév Árpád-kori adatolását adja az Árpád-kori történeti földrajz 4. kötetéből. A név az óegyházi szláv *srborb* 'gyülekezet, konvent' szóból származik, s az itt épített monostorra vonatkozott eredetileg.

A magyar helységneveknek van jelentése, ez összetett jelentésszerkezet, állítja Hajdú Mihály. Ennek a jelentésszerkezetnek az elemei: a denotáció (a név és a település tudatbeli azonosítása), a lokalizáció (a név helyhez kötése akár szótári körülírás akár térképes beírás formájában), a motiváció (mely az egyes nevek esetében különböző erősségű lehet, s belejátszik az idő hatására bekövetkező „motivációkopás” jelensége is), az információ (a tulajdonnév tájékoztató tartalma, mely a nyelvre is utalhat), az egyénnek a névvel kapcsolatos asszociációja (=konnotáció), mely asszociáció érzelmi és értelmi egyaránt lehet, s valójában már inkább pszichológiai, mint nyelvészeti megközelítést kíván. Végül fontos eleme a helységnév jelentésszerkezetének az etimológiai jelentés is, ez a név előző, közzsói vagy személynévi jelentését érinti.

Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. kötetén alapuló szótára anyagából közöl térképlapokat Hoffmann István. Abaúj vármegye névanyagán bemutatja a földrajzi köznevek időbeli felbukkanását, kiemelve az ezekben meglevő közzszavak nyelvtörténeti–nyelvjárástörténeti hasznosíthatóságát. Térképeivel az abaúji mikrotoponímák eredetbeli rétegei is ábrázolhatók – a szerző közlése szerint a nevek eredetének meghatározásában a FNESz. játszott döntő szerepet.

Hogyan segíthetik a földrajzi nevek a lexikológiát? E kérdés megvizsgálására választotta ki Horváth László az EWUng. szláv jövevényszavait. A 981 szláv eredetű szó közel egyharmadában (305) találunk földrajzi nevet. A helynevek csaknem egyharmada (203) abszolút első adat, de leggyakrabban valamely lexikai variáns jelölésére vonták be őket (228). A szerző megvizsgálja az EWUng. helynevei számának alakulását századonként, sőt nyelvtörténeti korszakonként is, végül morfológiai és szófaji szempontok szerint is osztályozza őket.

Juhász Dezső azt vizsgálja, hogyan vesznek részt régi családneveink kialakításában a tájnevek. A történelmi Magyarország mintegy 300 tájnévének fele újmagyar kori, ezekkel tehát nem alakulnak családnevek. Mintegy 50 alakul családnévvé közülük, de egyes típusok (pl. a népnévi alapú *Jászság* és a folyóvíz+ *melléke*, *mente*, *vidéke*: *Lápos mente*) egyáltalán nem vesznek részt a családnevek alakításában. A gazdálkodástörténeti alapúak egy része (*Bányaság*), a szerkezetesek (*Kővár vidéke*), a latin eredetűek (*Partium*) szintén nem alkotnak családnevet. Minél ismertebb és minél régebbi azonban a tájnév, annál inkább várható, hogy családnév alapja lesz (*Alföld*).

Kiss Gábor a FNESz. helységneveiből 2585-öt vizsgált meg egy számítógépes adatbázis-kezelő programmal. Minden helység 9 jellemző adata (címszó, lokalizáció,

idegen nyelvi megnevezés, első előfordulás évszáma, első előfordulás alakja, etimológia, bekerülés más nyelvbe, vesd össze és megjegyzés) került be egy-egy ún. rekordba. Az így létrehozott adatbázis különböző műveletekkel vallatható. Így pl. az első előfordulások ötven évenkénti kimutatása párhuzamba állítható a magyar főszavak első előfordulásaival, vizsgálhatók a települések típusai, a hangrendi átcsapás névalkotó viselkedése, lista készíthető az idegen nyelvű nevekről, a növénynevekről. A gépi feldolgozás tehát új távlatokat nyithat az adatok egzakt feldolgozásában.

Maticsák Sándor az orosz eredetű személynévekből alakult mordvinföldi településnevekről ír. A 13. századtól folyamatos orosz expanzió következményeként a mordvinok egyre délebbre húzódtak. Az üres területeken orosz falvak létesültek, ezek nevet kaptak, s így a táj orosz és mordvin személynévi eredetű falvak tarka csoportját mutatja. A mordvin eredetű családnevek orosz képzőket vettek fel, s így lettek településnévvé. Az orosz falvak a tulajdonos neve után kapták nevüket. Ma a Mordvin Köztársaság területén kb. 400 orosz antroponímikus eredetű településnév létezik, melynek nagy része családnévből származik. E nevek alaki jellemzője, hogy helynévképzőjük (-ovka/-jevka, -ovo/-jevo, -ivka/-ino) első eleme eredetileg birtoklást kifejező morféma.

Mező András etimológiai írásában a *Keresztes-fák* nevet a 'keresztel megjelölt határjelzés' jelentéshez kapcsolja, a *Félszerfalva* nevet a régi adatok alapján inkább *Felszerfalvának* magyarázza, a középkori *Hétközhely* városrésznévben a *hét-köz* szót ismeri fel, a hely tehát a vasárnap kivételével egész héten át tartott piacról kaphatta a nevét.

Mikesy Gábor felhívja a figyelmet az 1950-es évek közepétől készülő 1: 10000-es és 1: 25000-es topográfiai térképekre: ezek az 1991-ig titkosított térképek olyan névanyagot hordoznak, amely a múlt századi térképek anyagát jelentősen kibővítheti. Mikesy példát is ad ezen névanyag hasznosítására is: Györffy mindeddig azonosíthatatlan helynevei közül ötöt (*Bárd*, *Bódé*, *Dél~Déd*, *Tinódfő*, *Zsadár*) lokalizál a topográfiai térképek segítségével.

Ördög Ferenc a kiskomáromi református anyakönyv 17. századi (1624–1664) neveit vizsgálja. Közli az adott időhatárokból az anyakönyvben előforduló összes különböző családnevet a ragadványnevekkel és a névhelyettesítőkkel együtt. Megállapítja, hogy több ma már ritka közszót tartalmaznak, sok közülük *-i* képző nélküli alakban őriz helységnevet. A ragadványnevek között megtaláljuk a családi vonatkozású, a származásra, népcsoportra, vallásra utaló neveket, jelen vannak az életkorral, a testi tulajdonsággal, a foglalkozással kapcsolatos ragadványnevek is. A névhelyettesítők viselőik akkori közismertségét mutatják.

Papp Zsuzsanna két vizsgálatot végzett: a Szent Ferenc-legenda földrajzi névi adatait írta ki nemcsak a Jókai-kódexből, hanem más kódexek párhuzamos helyeiből is – arra kíváncsian, hogy azonos időben különböző kódexírók hogyan használják az azonos névalományt. Másrészt több szent legendájában előforduló helynevek főbb típusait vette sorra – itt viszont a leíró közös: Ráskay Lea. Az egyes névtípusok (puszta név, egyszerű szerkezetű név, körülírással szerkezetű név, templomcímek és országnevek) vizsgálata és összehasonlítása alapján megállapítja, hogy Ráskay sokkal fejlettebb íráskultúrával, jobb stílusérzéssel rendelkezett, mint kortársai. Nyelvi törekvései így hathattak a későbbi nyelvhasználók nyelvére.

Posgay Ildikó a *Füzes alja* földrajzi név kapcsán sorra veszi a *Füzes* kezdetű, majd az *alja* utótagú neveket. A rábaközi *Füzes alja* toldalékolása különleges: *Füzes alá, Füzes alatt, Füzes alól*.

Az udmurtok az Udmurt Autonóm Köztársaságban kisebbségben élő nyelvrokaink. Az elmúlt évtizedekben a kis, 10–20 házas udmurt falvakat központilag felszámolták, a lakosokat nagyobb falvakba és városokba költöztették. Ezáltal az emberek elfelejtik régi kultúrájukat s az ezt is őrző helyneveiket. Talán az 1995-ben megalakult udmurt Toponímiai Munkabizottság által kezdeményezett helynévgyűjtés segít ezen a helyzeten – írja Salánki Zsuzsa.

Solymosi László *Dusnok* neveink történeti adattárát közli. A 'toradó személy' jelentésű közszó köznévként, személynévként és helynévként összességében 27 tételben adatolható a középkori Magyarországon. A szó a magyarlakta területek központi részén (nagyjából a mai Magyarország területén) volt elterjedve.

Zaicz Gábor 283 egykor magyarországi, ma burgenlandi helység magyar és német neve esetében vizsgálja az elsődlegesség kérdését: elsődlegesen magyar, elsődlegesen német, illetőleg párhuzamos névadás eredménye-e az adott helységnév. Mindhárom egykori megye (Vas, Sopron, Moson) esetében a helységek több, mint 60%-a elsődlegesen magyar, a német elnevezés pedig 20% körül alakul. A szerző összesítve is közli Burgenland helységneveinek ősiségi statisztikáját [ám itt a számított százalékok hibásak, a valódi adatok 66,78%, 19,43% és 13,78% lenne]. Ugyanezen helynevek mai névalakjainak egybevetése a következő adatsort adja: eredetét tekintve magyar lehet 47,70%, német lehet 42,40%, párhuzamos névadás eredménye lehet 9,89%.

HEGEDŰS ATTILA

Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból.

1. Abaúj–Csongrád vármegye.

Közzéteszi: Hoffmann István, Ráczi Anita, Tóth Valéria.

Debrecen, 1997. 156 l.

Minden nyelvtörténeti és névtani kutatás első számú „szentsége” az adat. Adat hiányában – legyen bármilyen tetszetős az elmélet – csak sötétben tapogatózhat a kutató, elegendő számú, hézagmentesen egymás mellé illeszkedő adat birtokában azonban minden megállapításunk biztos talajon áll.

Az adatok kitermelése azonban általában fáradságos és időigényes munkát jelent. Ezért is kíséri figyelem és örvendezés az adattárak megjelenését. Valószínűleg helyesen állapítja meg Hoffmann István, hogy A magyar nyelv történeti nyelvтанából azért hiányzik a hangtani fejezet, mert a részletes hangtani elemzést kapott kis szövegemlékek anyagán kívül nincs kezünkben az Árpád-kor magyar szórványanyagának nyelvi szempontok szerint rendezett s így a kutatás számára alkalmassá